

SOBRE UN TRISAGI EN GREC DE LA LITÚRGIA VISIGÒTICA

per Sebastià JANERAS

És sabut que l'antiga litúrgia hispànica o visigòtica feia un ús bastant freqüent (en les festivitats principals) del cant del Trisagi, heretat, sense cap mena de dubte, de l'Orient. Aquest Trisagi hispànic ha rebut dos estudis específics, als quals caldrà referir-se sempre: el de Dom Brou, ja fa anys¹, i el de Dom Gibert, molt recentment².

També és sabut que el Trisagi hispànic presenta diversos tipus de formulari, que es poden resumir³ de la manera següent:

1. *Forma simple*
 - a) Text grec i llatí, amb doxologia final en grec.
 - b) Text grec i llatí, amb un verset i doxologia en llatí.
 - c) Text llatí, amb dos versets i doxologia.
2. *Forma ampliada* (o «Trisagi farcit»)
 - a) Text grec amb dos versets i doxologia.
 - b) Text llatí amb tres versets.

1. L. BROU, *Études sur la liturgie Mozarabe. Le Trisagion de la Messe d'après les sources manuscrites*, dins *Ephemerides liturgicae* 61 (1947) 309-334.

2. J. GIBERT, *Il significato cristologico del trisagio nella messa ispanica*, dins *Paschale mysterium. Studi in memoria dell'abate Prof. Salvatore Marsili (1910-1983)* (Studia Anselmiana 91 - Analecta liturgica 10), Roma 1986, pp. 33-53. És sobre l'aspecte cristològic del Trisagi hispànic que aquest article s'allarga especialment, referint-se sovint al meu treball semblant per Bizanci: S. JANERAS, *Les Byzantins et le Trisagion christologique*, dins *Miscellanea liturgica in onore del Card. Giacomo Lercaro*, 2, Roma 1967, pp. 469-499.

3. D'una forma esquematitzada. Els treballs citats en les notes anteriors s'hi esmenten més detalladament.

El Trisagi al qual em refereixo pertany al tipus 2 a) i apareix en l'Antifonari de León en la festa de la Pentecosta⁴. Aquest mateix text apareix, només en llatí, per a les solemnitats de Nadal⁵, de l'Epifania (*Apparitio*)⁶ i de Pasqua⁷. Es tracta de la versió llatina del text grec anterior, malgrat una petita diferència textual.

Aquí vull fixar-me només en un incís del Trisagi grec suara esmentat, transcrit d'una manera defectuosa en l'Antifonari de León, el qual diu:

*Agios athanathos
o monos henea spalagnia soter.*

Aquesta frase és de difícil interpretació. Dom Brou proposava de corregir-la de la manera següent:

ho monos ? aspilos ? soter.

Brou basava aquesta interpretació en la versió llatina, que diu: «immaculatus». Per això proposava ἄσπιλος («immaculat»), que correspondria a:

*hene a spala gnia
? ἄσπιλος ?*

Gibert prescindeix, amb raó, del text llatí i proposa una altra lectura:

o monos elea splagna soter

i dóna, en nota, el que, segons ell, podria ser la correspondència llatina:

«qui solus es viscerae misericordiae Salvator».

4. Ff. 209v-210.

5. Antifonari de León, ff. 71v-72; Toledo 35,7, f. 67; Londres, B.M. 30.844, f. 68.

6. B.M. 30.844, f. 129.

7. Toledo 35,7, ff. 187-187v; *Missale mixtum* (PL LXXXV 479).

Per explicar aquesta forma, Gibert fa al·lusió a Lc 1,78, però, a part que em sembla una solució rebuscada (el text evangèlic diu: *διὰ σπλάγχνα ἐλέους*), no veig quin sentit pot tenir la frase reconstruïda d'aquesta manera.

Crec que la solució de la interpretació va per un altre camí. Repeteixo el text transliterat de l'Antifonari de León i hi afegeixo el text grec que em sembla que cal llegir-hi:

ho monos hem ea spalagnia soter
ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγχνία σωτήρ

Aquesta frase té realment sentit. I traduïda al llatí ens donaria:

«Solut in misericordia Salvator».

Aquesta forma equival a una altra que apareix en altres Trisagis medievals: «misericors Salvator». És el cas, per exemple, de l'antifona *Media vita*⁸. L'epítet «misericors» apareix també, per exemple, en un Trisagi citat per la *Llegenda àuria* de Jaume de Voràgine, d'acord amb alguns manuscrits: «Sancte Deus, sancte fortis, sancte misericors et immortalis». Aquesta és la versió, per exemple, del Ms. 173 (LXIX) del Museu Episcopal de Vic, del s. XIV⁹. En altres manuscrits, en canvi, el tercer membre del Trisagi diu: «sancte et immortalis» (sense «misericors») ¹⁰. Les antigues versions catalanes de la *Llegenda àuria* tenen totes: «Sant Déus, sant fort, sant misericordiós e no-mortal, mercè ayes de nos» ¹¹.

8. El Trisagi inclòs en aquesta antifona diu: «Sancte Deus, sancte fortis, sancte (et) misericors Salvator». Cf. el text del *Media vita* en: R. J. HESBERT - R. PREVOST, *Corpus Antiphonalium Officii*, 3 (Retum ecclesiasticarum documenta, Fontes IX), Roma 1968, p. 331.

9. El Ms. no està foliat, ni els capítols porten numeració. Aquest Trisagi apareix en el capítol sobre les lletanies, abans de l'Ascensió. Agraïixo al Dr. Miquel S. Gros d'haver-me facilitat la consulta d'aquest manuscrit.

10. Així en les edicions de Lió de 1504 i 1519 que he consultat. També és la recensió que apareix en l'edició més difosa de Gracse (Ratisbona 1981), que és, d'altra banda, el text que tradueix José Manuel Macías en la versió castellana publicada per Alianza Editorial, Madrid 1982, dins la sèrie Alianza Forma 29 i 30, vol. 1, p. 299.

11. Cf. la versió de N. REBULL, *Jaume de Voràgine. Llegenda àuria*, Olot 1976, p. 259, i Ch. S. M. KNIAZZEH - E. J. NEUGAARD, *Vides de sants rosselloneses*, 2, Barcelona 1977, p. 474. Cal notar que un segon Trisagi que apareix poques ratlles més avall no té el mot «misericordiós», com tampoc no el té el Ms. de Vic.

Roman sempre el problema de la diferència entre el text grec (ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγχνίᾳ σωτήρ) i el text llatí («qui solus es immaculatus Salvator»). Si el text llatí és —com sembla— una traducció del grec, d'on podria sortir l'epítet «immaculatus»? Brou, com hem vist, volgué resoldre aquest problema llegint ἄσπιλος («immaculat») en el Trisagi grec. Però ja he dit quina em sembla ser la lectura correcta, encara que el terme llatí romanguí sense explicació.

Dono ara sencer el text d'aquest Trisagi¹² en una triple versió: el text grec transliterat tal com l'ofereix l'Antifonari de León, la versió llatina del mateix Antifonari i, entre ambdues, el text grec reconstruït. A més de la variant «immaculatus», el text llatí en té algunes altres: a) «invisibilis» en comptes de «incomprehensibilis», que seria la traducció del terme grec ἀκατάλητος; b) una doxologia diferent: la del text llatí és presa de l'Apocalipsi (Ap 5,13), mentre que la del text grec és la normal de la litúrgia visigòtica: «Gloria et honor Patri...»

Agios otheos ho en pyton cherubin catezomenosino nos acatalimtos.
 Ἅγιος ὁ θεός, ὁ ἐπὶ τῶν χερουβὶμ καθεζόμενος ὁ μόνος ἀκατάλητος.
 Sanctus deus qui sedes super cherubin solus inuisibilis.

Agios hischiros ohenim psistis doxazomenos fonis angelicis.
 Ἅγιος ἰσχυρός, ὁ ἐν ὑψίστοις δοξαζόμενος φωναῖς ἀγγελικαῖς.
 Sanctus fortis qui in excelsis glorificaris uocibus angelicis.

Agios athanathos omonos henea spalagnia soter.
 Ἅγιος ἀθάνατος ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγχνίᾳ σωτήρ.
 Sanctus immortalis qui solus es immaculatus saluator.

eleyson ymas alleluia a e u a.
 ἐλέησον ὑμᾶς ἀλληλοῦτα ἀλληλοῦτα.
 miserere nobis alleluia a e u i a.

- I. Axihosi chirrie otheos hemon doxaste doxan cherimin amin. Agios.
 Ἄξιός εἰ κύριε ὁ θεός ἡμῶν δέξασθαι δόξαν καὶ τιμὴν. Ἀμήν. Ἅγιος
 VR. Dignus es domine deus noster accipere gloriam et honorem et
 uirtutem. Sctus in.
- II. Hosti panata henixusim chepo chinisus imenopion subchirrie. Eleyson.
 Ὅτι πάντα τὰ ἔθνη ἤξουσιν καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιόν σου κύριε.
 VR. Quoniam omnes gentes uenient et adorabunt in conspectu tuo
 domine. et dicent miserere.

12. Prenc el text de BROU, *Études* 325, que el transcriu del Ms. Vegeu el que ell diu sobre el Ms. i la seva bibliografia.

- III. Doxa che tih [...] chei u cheagion peumatim
Δόξα καὶ τιμὴ [τῷ Πατρὶ] καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι
- VR. Benedictio et honor et gloria et fortitudo tibi deo nostro.
chey cheayn cheistus [...] toneo nononamineleyson ymas. Alleluia.
καὶ νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς [αἰῶνας] τῶν αἰώνων. ἀμήν. Ἐλεήσον
ἡμᾶς. Ἀλληλούϊα.
in secula seculorum amen. miserere.

Cal notar que un Trisagi farcit, en llatí, gairebé idèntic a aquest, apareix, entre diverses antífones destinades a la quaresma, en un còdex beneventà del s. XI, el *Vaticanus Reginensis 334*, fol. 87:

Sanctus deus, qui sede[s] super cherubim solus invisibilis;
Sanctus fortis, qui dei genitricis oratione[m] suscepisti;
Sanctus immortalis, tu solus immaculatus salvator,
miserere nobis, alleluia alleluia.

Sebastià JANERAS
Bailèn 161, sobreàtic 1^a
08037 BARCELONA

Summary

This brief paper wants to offer a correct transcription and interpretation of a clause from a Trisagium of the visigothic liturgy. That is: ὁ μόνος ἐν εὐσπλαγγνία σωτὴρ = «solus in misericordia salvator».